

ERILINE MURDERAAMAT

Vanapärase Võru murde sõnaraamat. Rõuge, Vastseliina, Setu. Koostanud Inge Käsi, toimetanud Helmi Neetar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011. 910 lk.

Annotatsioon tagakaanel teatab: „See sõnaraamat fikseerib Võru murdekeele kasutuse Võrumaa idaosas 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul. Sõnaraamatus on Võru murdekeel esitatud lihtsustatud transkriptsioonis. Murdekeelsele märksõnale järgnevad muutevormid, tähenduslik iseloomustus ning näitelauseid.” Niisugune minimalism äratab

huvi, mis on öeldu taga ja mida võib raamat endas tegelikult kätkeada. Ligemal tutvumisel saab selgeks, et tegu on silmapaistva sõnaraamatuga nii keeleainese kogumisloo, hulga, autentsuse kui ka sisurikkuse poolest.

Teose (edaspidi VVMS) saamislugu on tavatult pikk. Sõnaraamatu koostamise alguse võib viia koguni 75 aasta taha, kui Hella Keem 1936. aastal Ida-Võrumaal – just Rõuges, Vastseliinas ja Setus – tudengina murdekogumist alustas. Hiljem jätkas ta tööd Emakeele Seltsi stipendiaadina ning aastail 1957–1993 KKI laborandina-murde-

uurijana. Tänapäeva digiajastu inimele sellele ilmselt ei mõtle, kuidas on need tuhanded murdesõnad kokku saadud. Ega olnud külarahval ju sõnasülemeid maantee veerde pangega valmis pandud, et muudkui tule ja võta. Kogumise intensiivsusest, nagu ka kohati äärmuslikest meetoditest, annab aimu Hella Keema meenutus Põlva kihelkonnas Ann Rammo juures töötamisest (1937): „Uneaeg oli lühike, eideke armastas voodis rääkida. Saime magama kesköö paiku, hommikul kella nelja ajal oli Annel uni läinud, hüüdis: *Ärr üless, kikas kirge jo?! [---]* Parim jutuhoog oli eidel voodis, seal sai kuulda rohkesti haruldasi sõnu ja huvitavaid väljendeid. Pliiatsi ja klade võtsin voodisse kaasa, panin padja alla. Vajaduse korral tegin märkmeid pimedast peast kobamisi.”¹

Hella Keem (1915–1997) kui meie tulemuslikem suurkoguja (enam kui 220 000 sedelit sõnavara, 4000 lk tekste ja 690 tundi helisalvestusi) pole tegelnud ainuüksi Võru murdega, aastail 1957–1965 keskendus ta Tartu murdealale ning pani kokku akadeemilise tekstiköite: „Mitmedkümned kaustikud täitusid tartu murde foneetilist, morfoloogilist ja süntaktilist omapära selgitavate märkmete ja näitematerjaliga, paberile õnnestus kanda tuhandeid lehekülgi murdekeelseid pajatusi, oht-rasti vanasõnu, kõnekäände, mõistatusi. [---] Teadagi saab kogutud materjalihulgast käesolevas tekstiväljaandes avaldada vaid murdosakese.”² Võru sõnavara talletamist jätkas ta intensiivselt taas 1970.–1980. aastail, alates 1981. aastast koos õetütrel Inge Käsiga, kellest kujunes ta lähim kaaskoguja, kaastöötaja ning kaasamõtteleja. Tegus tandem võttis 1980. aastail Võru murde

sõnaraamatu koostamise üheks oma peasihiks.

Pärast „Väikese murdesõnastiku” 1. köite ilmumist (1982), niisiis 30 aastat tagasi, oli Inge Käsi hakanud sedelitele välja kirjutama Võru ja Setu kohalühenditega märksõnu, „sellest sai tulevase sõnaraamatu selgroog, järgnes sõnavara sedeldamine kladedest. Arvuti kasutusvõimalust tollal polnud” (VVMS, lk 5). 1990. aastail tuli aga päevakorda võtta teisigi töid. Hella Keem koostas lühimonograafia „Võru keel”³ ja 1996. aastal alustati akadeemilise tekstiköite „Võru murde tekstid”⁴ koostamist. Tekstiköite pidi Inge Käsi pärast Hella Keema surma (1997) üksi lõpule viima ja kui see ilmunud, järgnes sõnaraamatu materjali arvutisse sisestamine, algas sõnaraamatu tegelik koostamine.

Vahemärkusena mainitagu, et teosest ilmneb ka seni teadmata olnud materjali, sest kõike kogutut ei jõudnud Hella Keem eluajal puhtaks kirjutada ega murdearhiivile loovutada. See tähendab, et tuleb täiendada ka seniseid arvandmeid tema kogumistulemuste kohta. Inge Käsi ütleb teose eesõnas, et „H. Keema kogutud keeleaines Setumaalt on sedeldamata ning puudub murdearhiivist”, lisades samas, et need materjalid on tema valduses ja et teose koostamise käigus on ta töötanud läbi nii käsikirjalisi allikmaterjale kui ka teinud märkmeid heliülesvõtetelt. Seega, kui kogumistöös on olnud otsustavam Hella Keema panus, siis määratu keeleainese kõigilt neilt helilintidelt-kladelehekülgedelt on sõnaraamatuks seadnud, sõnastanud ja vormistanud Inge Käsi.

Kui teos 2011. aasta septembris ilmus, oli kogumistöödeks kulunud ligi pool sajandit, ettevalmistustele oma

¹ H. Keem, Kuidas minust sai murdekoguja. – Kodumurre 3–4. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 1962, lk 37–38.

² H. Keem, Tartu murde tekstid. Eesti murded III. Tallinn: Valgus, 1970, lk 5.

³ H. Keem, Võru keel. Tallinn: Eesti TA Emakeele Selts, 1997.

⁴ H. Keem, I. Käsi, Võru murde tekstid. Eesti murded VI. Tallinn: [Eesti Keele Sihtasutus], 2002.

kolmkümmend aastat ning koostamisele-toimetamisele ligi kümnekond aastat pingsat tööd. Tänapäeva tähtaegade ning tempode juures tundub see erakordse luksusena. Tavakasutajale hoomamatuks jääv pikk tööprotsess moodustab otsekui jäämäe veealuse osa, püsivuse ja meisterlikkusega loodud alusmüüri, millele tugineb tulemuse usaldusväärsus. Sõnaraamatu ilmumine tähendas kahtlemata suursündmust – üllatas sedavõrd vanapärase autentse murdematerjali leidumine nii rikkalikus mahus. Enamik keelejuhte on sündinud koguni enne esimest ilmasõda, 1875–1914. Seetõttu tundub, et niisugust üllatust korrata poleks ilmselt võimalik, see eeldaks ju keelevarusid, mis seni varjul püsinud. Või siiski: kas Keema-Käsi kogutud keelematerjalidest ei annaks koostada ka näiteks vana Võrumaa lääneosa sõnaraamatut?

910-leheküljelises teoses eelneb ligi 10 000 märksõnaga sõnastikule (892 lk) sissejuhatav osa (14 lk), milles tutvustatakse sõnavalikut, sõnartikli ülesehitust ja transkriptsiooni. Üldmulje järgi võib öelda, et vanapärase Võru murde sõnaraamatu ülesehitusel on eeskujuks olnud eesti murrete sõnaraamat (EMS). Märksõnale järgnevad muutevormid, tähenduse seletus kirja-keeles ja murdeainesest pärit näitelauseid (kursiivis), pikemaid murdenäiteid on toodud etnograafilise või olustikulise ainese puhul.

Sõnastike sisu kõrvutamisel torkab eelkõige silma n-õ kaalukategooriate vahe: ühe EMS-i vihiku 204–208 lk-le vastab VVMS-is 10–11 lk. Kui näiteks ühisele *limpama*-märksõnale järgneb VVMS-is *lina*, siis EMS-is jääb nende vahele 3 lk ja 24 muud märksõna. *lina*-liitsõnu on VVMS-is 14, mis hõlmavad 1,5 lk, EMS-is aga võtavad 114 vastavat märksõna enda alla 10,5 lk. See on ka ootuspärane ja loomulik, esindab ju EMS kõiki murdealasid ja selle märksõnad on kirjakeel(epära)sed: näiteks

likõ-sõna tuleb EMS-ist otsida *lige* alt, *lillikene* on antud *lillekese* juures, *lindlõma* ja *lindõllõma* on *lendlema*, *livvakõnõ* aga *liuakese* juures. Võru sõnaraamatu vooruseks on seevastu oma sõnavara seadmine märksõnadena esikohale, on neil siis põhjausesti vasteid või mitte, nt (lk 365:) *linnasõleib* 'linna-seleib', *linnuh(n)* 'lennul', *linnuhk* 'taim: lillakas', *linnuk* 'lennuk', *linonõ* 'linane', *linotama* 'viina vastu kraami koguma', *linhk* 'lillakas', *liotama* 'leotama', *lipagukõnõ* 'paberilipakas', *lipiaid* 'lippaed'. Nähtavamaks saavad Võru murdele iseloomulikud häälikukujud (nt *jakkama* 'jätkama', *kahr* 'karu', *kõüds* 'köis', *küdsämä* 'küpse(ta)ma', *lats* 'laps', *lütümä* 'lööma', *müüss* 'mees', *saja?* 'pulmad'), tüüpilised momentaanverbid (nt *kilahhama* 'korraaks kilkama', *kolahhutma* 'paugatama', *naarahama* ja *naarahhutma* 'naeratama'), frekventatiivid (nt *haikõllõma* 'edvistama', *hingitsellemä* 'hingitsema', *kapõrdõllõma* 'pidevalt komberdama', *kergütellemä* 'pidevalt kergitama'), *uma*-refleksiivid (nt *kalõhhumma* 'kale-daks muutuma', *korjumma* 'kokku kogunema'). Esile tuleb ka huvitavaid adverbe (nt *ajoldõ* 'ajuti', *iltsõppa* 'hiljemini', *lokossih* 'losakil', *loogah* 'lookas') jm lõunaeeestilikku sõnavara (nt *halu* 'valu', *heigo* 'kerglane', *heitümmä* 'ehmatama', *hernetõbi* 'rõuged', *heränemmä* 'ärkama', *katai* 'kadakas').

Olgugi see sõnavara ka EMS-is valdavalt esindatud, leidub Võru sõnaraamatus üht-teist sedagi, mis EMS-i materjalist erineb. Seni viimase, 23. vihiku (*looma-lõpetama*) järgi võib öelda, et EMS-ist puuduvad *loomaleht* 'iduleht' (Rõu), *loomka* 'munaveeretamismängu rada' (Se), *lopõ-lapõ* 'ladna olemisega' (Se), *lukutamma* 'lonkima' (Vas) ja *luht* 'läkiläki' (Rõu). VVMS-is on märksõna *lopikõnõ* 'majalogu' (Rõu), EMS-is on aga *lopikanõ* 'hurtsik' (Se), ühes on Setu *lototama* 'lobisema', teises *lotutama*-märksõna all ka Kodavere

lototama, ühes tähendab *lõiguss* vigurit, krutskit (Se), teises naljajuttu (Vas, Se).

Võrreldes EMS-iga on märksõnavalik Võru sõnaraamatus kohati tükki teine. Sisse on võetud rohkesti deminutiive, nt *aamõdikõnõ* (< *aamõt* 'amet'), *aknakõnõ* (< *akan* 'aken'), *kaamidsõkõnõ* (< *kaamits*), *kulurahakõnõ* (< kulu- raha), *kõhnakõnõ* (< kõhn 'väeti'), *linarabahajakõnõ* (< *linarabahaja* 'linaropsija'), *luidsakõnõ* (< *luits* 'lusikas'), *lukukõnõ* (< *lukk*), *luimbikõnõ* (< *luimp* 'lomp'), *luvvakõnõ* (< *luud*), *lõivõkõnõ* (< *lõiv* 'lõoke'). Teadlikult on sisse võetud arhaisme, nt *metrama*, *siilo-viilo* rahvaluuletekstidest, ja isegi uuema-aegset sõnavara, nagu *autojuht*, *hiirelõks*, *kiräkijil*, *kohopiim*, *laulukuur*, *liindi traktor* või *linnuk*. Leida selliseid näiteid vanapärast sõnavara rõhutatavast teosest on omajagu üllatav ja huviline otsiks neid vist küll pigem Jüvä Sullõvi „Võro-eesti synaraamatust“ (2002). Sõnastikku on võetud veel hulk vene (laen)sõnu, nt *kaset* 'ajaleht', *kraanaat* 'granaat', *kraassin* 'petrooleum', *kreõna* 'kamm', *kriiva* 'kõver', *kulak* 'rusikas', *maasõnits* 'vastlanädal' või *mahatama* 'vehkima', mida näiteks EMS-i koostamispõhimõtted ei ole pooldanud.

Sõnaraamatu vormistus on igati eeskujulik ja selles on suured teened kindlasti ka toimetaja Helmi Neetaril. Autentse murdeainese edasiandmine ei ole lihtne ülesanne, kui tuleb täpselt järgida transkriptsiooni, olgu hõnguse, kokkuhäälduste, vokaalikõrgenduste või palatalisatsiooni märkimisel. Konsonantühendis on arvestatud eri kaashäälikute peenendumise võimalust, tavaliselt on peenendumärk ühendi esiosisel (nt *hark*, *hiindsitämä*, *hurgats*), ent see võib olla ka tagapool (nt *jihúti-ne*, *juht*, *jõhú*). Sulev Iva tähelepanekut, et peenenduse märkimine eristaks tähendust, nt *vask* 'vasikas' ja *vask* 'vask',⁵ pole VVMS-is siiski arvestatud.

⁵ S. Iva, Vana võru keele raamat. – Keel ja Kirjandus 2003, nr 4, lk 314.

Kaduvvähe on trüki- või näpuvigu, mõni üksik märgatud juhujuhtum (nt *kahõli* pro *kahõli*, lk 14; märksõna *lõdisõma* järel märksõna *lõbu*) pole ju kõneväärt. Omapärane aps, mida mainida, leidub aga kaardil lk 18, kus Pihkva järvest on saanud Lämmijärv.

Aeg-ajalt võib kohata arvamust, nagu oleks tänapäeval mõiste *Võru murre* kasutusel veel üksnes rutiinist: „Raamatut avamatagi on selge, et selle on välja andnud Tallinnas asuv instituut, sest Võru Instituut käsitleb Võru murret eraldi keelena.“⁶ Sama on väidetud ka akadeemilise murdetekstiköite kohta: „ilmselt paratamatusest sobitada raamat akadeemilise sarja varasemate köidete konservatiivsesse raamesse“ seisvat kaanel Võru murde tekstid, mitte võru keele tekstid.⁷ Ent asi pole ju ainult nimetamises või nimesiltides ja ega ümbernimetamine tee veel murdeid olematuks. Nagu hästi teada, on meie peamurrete põhja-lõunasuunalised vahed pärit juba muistsetest hõimumurdeist. Põhjaeesti ehk Tallinna keel tugines Harju-Järva-Viru murdekeelte ja lõunaeesti ehk Tartu keel Sakala-Tartu-Ugandi murdekeelte ühisosale, kumbki sai XVI sajandil ka oma kirja-keele. (*Mulgi*, *Võro* ja *Seto* on teatavasti õige hilised nimetused.) Üleminek ühele kirjakeelele XIX sajandil mõistis juba kõik piirkondlikud keeled murreteks. Eesti kirjakeele hilisema arendamise käigus on sellesse võetud ohtralt keeleainest nii põhja- kui ka lõunaeesti murretest. Seetõttu ei saa enam rääkida eesti kirjakeelest kui põhjaeesti kirjakeelest ega vastandada seda (näiteks) võru keelele. Tegu on eesti kirjakeelega, mis vastandub eesti murretele. Ses mõttes on Võru murre nagu iga teinegi murre eesti murdeemaastiku osa.

Olgu küll murdekeelgi keel, võib Võru murde kõrval rääkida kindlasti ka võru (*võro*) keelest, millele 1995.

⁶ K. Kalkun, Noppeid võru keelest. – Keel ja Kirjandus 2012, nr 1, lk 66.

⁷ S. Iva, Vana võru keele raamat, lk 313.

aastaks loodi kirjaviisi ja mida on teadlikult, hoolega ning sihikindlalt arendatud murdeüleseks kirjakeeleks (koostatud on grammatika, sõnaraamat, ilmub kooli-, tarbe- ja ilukirjandust jpm). See on loonud olukorra, kus võro vastne kirjakeel on end kehtestamas Võrumaa murrakute kirevuses, ületades murdeerinevusi ja -variante.

Lõpetuseks, sõnastiku juurde tagasi tulles, sobiks meenutada Hella Keema seisukohta „Parem põhjalik töö ühes kohas, kui juhuslikkude pudemete haaramine kümnes”, sest seda on järginud ka Inge Käsi oma Võru murde sõnaraamatus. See töö on hästi tehtud.

JÜRI VIKBERG